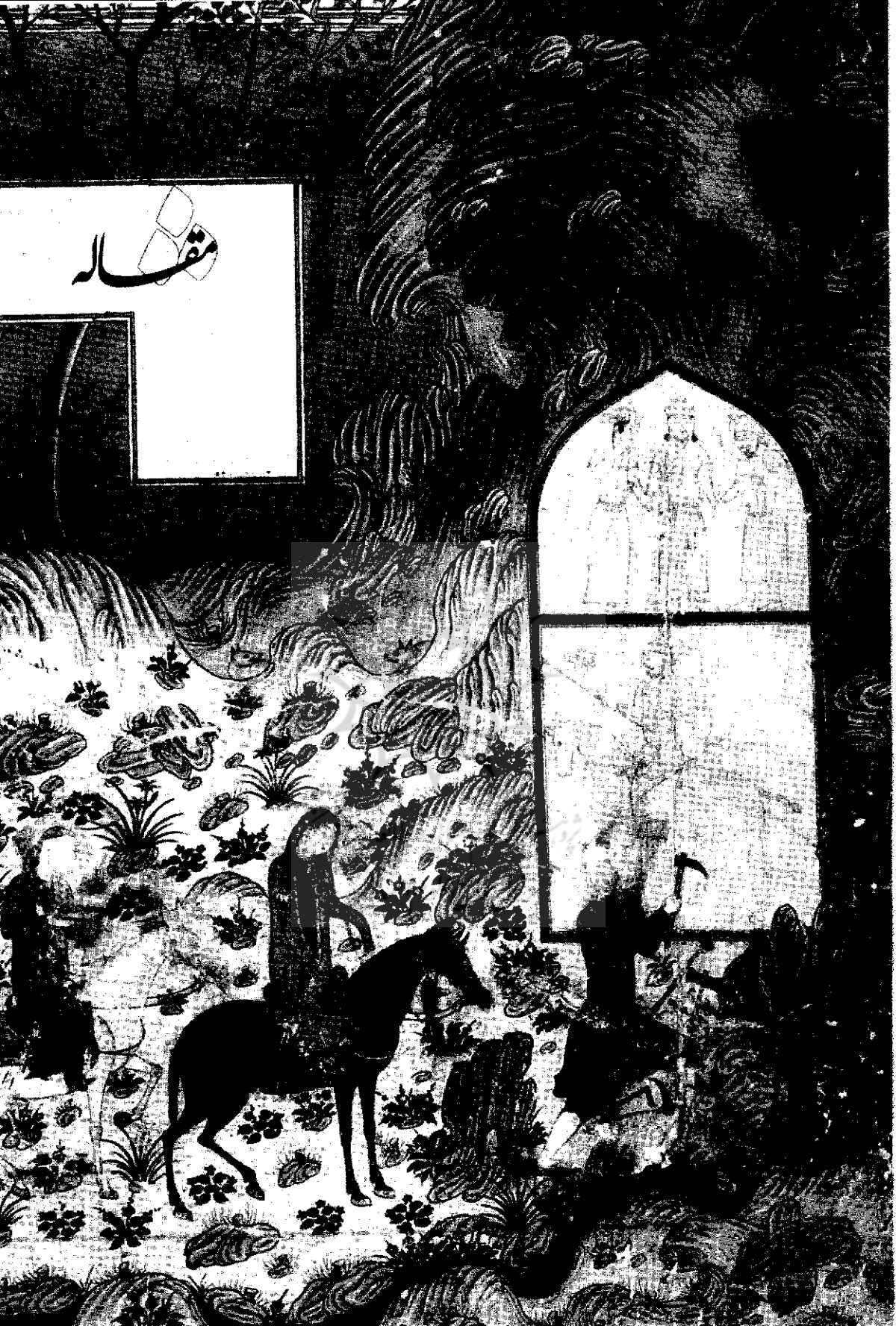

مشال

سیر فرهاد در ادبیات فارسی و ترکی^۱

اسدی سلمان^۲

چهره حقیقی فرهاد در ادبیات شرق

فرهاد در ادبیات شرق، به ویژه، در ادبیات فارسی و ترکی، قهرمانی زبانزد خاص و عام است. افسانه فرهاد از قدیم، نزد مردم ایران و آسیای میانه شهرت فراوان داشت و به دنبال شکوفایی ادبیات فارسی در قرون میانی، به تدریج وارد ادبیات کتبی فارسی شد. اقاچی^۳ شاعر فارس در قرن دهم، در شعر خود برای اولین بار به نام فرهاد اشاره کرد. در قرن ۱۲ نظامی گنجوی در کتاب **خسرو و شیرین** از مجموعه **پنج گنج**، فرهاد را به عنوان شخصیتی فرعی توصیف کرد. در اواخر قرن ۱۳، چهره فرهاد در کتاب **شیرین و خسرو** امیر خسرو به طور کامل ظاهر شد و در اواخر قرن ۱۴ الف اردبیلی، شاعر آذربایجان، در کتاب **فرهادنامه**، او را به عنوان شخصیت اصلی توصیف کرد و بدین ترتیب چهره فرهاد در ادبیات فارسی به تدریج شکل گرفت و روز به روز تکمیل گردید.

در زمان سلسله تیمور (۱۳۶۹-۱۵۰۶) ادبیات کتبی ترکی وارد دوران طلایی خود شد و چهره فرهاد در ادبیات فارسی از حدود کشوری و زبانی فراتر رفت و در ادبیات ترکی به طور وسیع مطرح گردید. در قرن ۱۵، نوایی، ادیب بزرگ زبان ترکی، در کتاب **فرهاد و شیرین** (از کتاب **خمسه شاهکار ادبی خود**) فرهاد را به عنوان شخصیت اصلی توصیف کرد. او در روند نوسازی چهره فرهاد، از یک طرف از تجربه دیگران در خلق آثار مربوط به فرهاد و از طرف دیگر از داستان‌های عامیانه و مردمی آسیای میانه استفاده کرده است. فرهاد در کتاب نوایی بازتابی از خرد و شجاعت و عشق بوده و حامل آرزوی نویسنده است. نوایی، میهن فرهاد را به سین جیانگ چین انتقال داده و او را شاهزاده کشور ختن معرفی کرده است.

در کتاب نوایی، فرهاد یک شاهزاده پر دانش و با استعداد در زمینه‌های مختلف است. او با ادب، آشنا با هنرهای نظامی، زحمتکش، ابداع‌کننده، سازنده، مهندس، نقاش و مجسمه‌ساز، قهرمانی بی‌نظیر علیه دیوها و شیطان‌ها و قهرمان تراژدی و شهید عشق است. فرهاد تابع یک کشور و یک ملت و متعلق به یک زمان نیست، بلکه تابع تمام بشریت است. چهره فرهاد از حدود کشوری، ملی و زمانی تجاوز کرده و موفقیت فرهنگی و روحیه زیباشناسی و هنر ملت‌های گوناگون از جمله فارسیان، ترک‌ها، چینیان، هندیان، اعراب، یونانیان و ... را نشان داده است.

بعد از نوایی، تعداد زیادی از ادیبان زبان ترکی از کتاب فرهاد و شیرین و اشعار طولانی نوایی تقلید و آثار ادبی خود را خلق کردند. در اواخر قرن ۱۸ و اوایل قرن ۱۹ دو ادیب سین جیانگ به نام‌های **ملاسویک ایرکندی** و **عمر بک ایرکندی** کتاب شعر فرهاد و شیرین نوایی را به نثر تبدیل کردند. در اوایل قرن ۱۹ **نظاری** (۱۷۷۶-۱۸۵۱) شاعر مشهور اوغور، براساس کتاب فرهاد و شیرین نوایی، چهره فرهاد محلی را ساخت. در دهه ۳۰ قرن ۲۰ عده‌ای از نویسندگان جدید اوغور براساس فرهاد و شیرین نوایی نمایشنامه‌ای تراژدیک و جدید تهیه کرده و به ترتیب در ارومچی، تاجنگ، ایلی و اکسو نمایش دادند که مورد استقبال توده‌های مردم سین جیانگ قرار گرفت.

در دهه ۴۰ قرن ۲۰، **نیمی شیدی** (۱۹۰۶-۱۹۷۲) شاعر مشهور اوغور، براساس موضوع کتاب فرهاد و شیرین نوایی، کتاب **غار هزار بودا و فرهاد - شیرین** را مجدداً خلق کرد. او فرهاد را شاهزاده کشور ختن و شیرین را دختر زیبای کوچه توصیف کرد. فرهاد برای عشق شیرین کوه تیان‌شان را کند و رودخانه موزات را حفر کرد و غار

هزار بودای کازر را ساخت. شاعر، خرابه‌های فرهنگی سین جیانگ را با داستان عشق بین دو عاشق به خوبی اتصال داده و به قدرت هنری کتاب افزوده است. می‌توان گفت که چهره فرهاد در ادبیات فارسی ایران قدیم، در مبادلات فرهنگی به تدریج وارد ادبیات ترکی آسیای میانه شد و سرانجام در ادبیات اویغوری سین جیانگ چین ریشه دواند.

روند شکل‌گیری چهره فرهاد

۱- چهره واقعی فرهاد در افسانه

همه می‌دانند که قهرمانان افسانه‌ای از جمله رستم، سیاوش، جمشید، افراسیاب و ... در میان ملیت‌های ایران و آسیای میانه شهرت فراوان داشته‌اند. تعدادی از چهره‌های قهرمانی از کتاب اوستا اخذ شده بود. مهم‌ترین قهرمان، میترا، خدای خورشید است. در میان داستان‌های افسانه‌ای ملت‌های ایران و آسیای میانه، میترا خدای خورشید و خدای روشنایی است. او با اهریمن، دیو و تاریکی شجاعانه مبارزه و برای منافع بشر زندگی می‌کند. صدر ارکنونوف^۴ دانشمند ازبکستان، درباره روابط فرهاد و میترا می‌گوید: پژوهش‌ها درباره منشأ تاریخی چهره فرهاد نشان می‌دهد که فرهاد، قهرمان افسانه‌ای، به میترا خیلی شبیه است. ک. تریور^۵ دانشمند روسیه نیز اشاره می‌کند: فرهاد، چهره هنری ساخته و پرداخته نظامی نیست و داستان‌های افسانه‌ای مربوط به او در زمان قدیم، در میان توده‌های مردم ایران و آسیای میانه شناخته شده بود.

پژوهش‌هایی در مورد منشأ چهره فرهاد انجام شده است. فرهاد در راه ارمنستان و جنگ سخت با اهریمن و شیطان و کشتن دیو، خواننده را به یاد داستان قدیمی و افسانه‌ای ایران و آسیای میانه در مورد مبارزه میترا، خدای روشنایی، با اهریمن شیطان می‌اندازد. چهره قهرمانانه میترا در کتاب اوستا، به تدریج در ادبیات فارسی و ترکی جای گرفت و متحول شد و سرانجام به فرهاد، قهرمان موردپسند و ستایش توده‌های مردم تبدیل شد. هر چند فرهاد، قهرمانی ساختگی است، ولی منشأ واقعی حکایت او قهرمان افسانه‌ای ایران و آسیای میانه در زمان قدیم می‌باشد. چهره فرهاد در ادبیات ملت‌های شرق از چهره میترا در کتاب اوستا تکامل یافته‌تر است.

۲- چهره واقعی فرهاد در تاریخ

صدر ارکنونوف اشاره می‌کند: کتاب تاریخچه فرهاد در ادبیات شرق با کتیبه

بیستون ارتباط دارد. طبق مدارک تاریخی، پادشاه، داریوش اول، سردودمان هخامنشی، با جنگ‌های وسیع، کشورهای کوچک واقع در آسیای میانه را اشغال و حکومت ستمگرانه‌ای در آن کشورها ایجاد کرد. توده‌های مردم آن کشورها پی در پی علیه ظلم قیام می‌کردند. مهم‌ترین جنبش ملی در آن زمان قیام مورو در سال ۵۵۲ قبل از میلاد به رهبری فرهاد بود. هر چند آن قیام به رهبری فرهاد در مرحله اول پیروز شد، ولی در مرحله آخر توسط نیروهای داریوش اول سرکوب گردید و خود فرهاد نیز در جنگ اسیر و به دستور پادشاه ایران کشته شد. این داستان در کتیبه بیستون منعکس شده است. داستان این قیام به رهبری فرهاد، در میان توده‌های مردم به طور وسیع شهرت یافت و به تدریج شرح و بسط پیدا کرد و سرانجام چهره فرهاد در ادبیات فارسی و ترکی شکل گرفت و پی در پی تحول یافت. از این جهت **دیاکنوف**^۶ معتقد است: نظریه‌ای که فرهاد قیامگر، با فرهاد داستان‌ها هیچ ارتباطی ندارد، اشتباه است. **اولاموف**^۷، تاریخدان ازبکستان نیز در کتاب تاریخ C.O.R ازبکستان تأکید کرد: فرهاد در تاریخ همین فرهاد است. می‌توان گفت داستان مبارزه فرهاد علیه پادشاه داریوش اول، برای همیشه در دل مردم آسیای میانه نقش بسته است. این داستان در کتیبه سنگی کوه بیستون تراشیده شده که این کار زمینه‌ای برای برقراری ارتباط فرهاد با حادثه تاریخی فراهم ساخته و به مرور موضوعات و داستان‌های جدیدی به داستان مبارزه فرهاد علیه داریوش اضافه شده و سرانجام چهره فرهاد شکل گرفته است.

۳- چهره فرهاد در ایده آل مردم

افسانه فرهاد، رهبر قیام مردم در زمان داریوش اول سردودمان هخامنشی، یک داستان زبانزد خاص و عام در ایران و آسیای میانه است. ظرف هزار سال، از زمان داریوش اول تا زمان خسرو پرویز، سردودمان ساسانی، موضوعات جدیدی بر افسانه فرهاد افزوده شده است. مردم ایران و آسیای میانه در زمان قدیم، فراد (یعنی فرهاد) را قهرمان کم‌نظیری که با شکافتن کوه، کشیدن آب، حفر کردن رودخانه و آبیاری صحرا برای توده‌های مردم سعادت آفریده، توصیف کرده بودند. می‌دانیم که آب از مهم‌ترین مواد مورد نیاز مردم بوده و در منطقه آسیای میانه به علت خشکسالی و کم‌آبی، برای زندگی مردم خیلی پراهمیت بوده است. از این جهت بر افسانه فرهاد موضوع آب اضافه شده و به این صورت چهره فرهاد ایده آل شده است. از این به بعد تعدادی

داستان‌های پر ماجرا نیز به فرهاد ربط داده شده، تا جایی که شخصیت میترا، خدای روشنایی نیز در فرهاد تجلی یافته است. داستان عشق بین خسرو پرویز و شیرین، به فرهاد نیز مرتبط و داستان خسرو و شیرین و فرهاد و شیرین به طور وسیع در میان توده‌های مردم آسیای میانه رواج یافته بود. بدین جهت داستان مبارزه فرهاد علیه داریوش، به داستان تضاد بین فرهاد و خسرو تبدیل شده است.

چهره فرهاد در قرن ۵ با داستان عشق خسرو و شیرین مخلوط شده و فرهاد به شخص ایده‌آل تبدیل شده است. از این به بعد، افسانه مردمی، بیوگرافی و حماسه مربوط به فرهاد، سال به سال بیشتر و کامل‌تر شده و در این میان می‌توان از کتاب بیوگرافی فرهاد (فرهادنامه) الف اردبیلی و کتاب فرهاد و شیرین نوایی نام برد.

چهره فرهاد در اشعار شاعران کلاسیک فارس

قبل از به وجود آمدن کتاب فرهادنامه در ادبیات مردمی ترکی، داستان خسرو و شیرین در ادبیات فارسی ظاهر شده بود. طبق مدارک تاریخی، خسرو پرویز، پادشاه ساسانی فارس، در سال ۱۵۹۰ به تخت و تاج رسید و در ۱۶۲۸ توسط پسرش کشته شد. شیرین، زن خسرو پرویز، مورد لطف او قرار گرفته بود، اما چون خانواده شیرین از طبقات پایین بودند، مقامات دربار، شیرین را شایسته همسری خسرو نمی‌دانستند. داستان خسرو و شیرین ابتدا در ادبیات مردمی و پس از آن در ادبیات کتبی فارسی ظاهر شد، سپس افسانه فرهاد وارد کتاب خسرو و شیرین گردید.

نام فرهاد، ابتدا در کتاب تاریخ طبری آمده که به بیان داستان عشق فرهاد به شیرین و کندن کوه و کشیدن آب پرداخته است. قبل از کتاب خسرو و شیرین نظامی گنجوی، تعدادی از شاعران فارس از جمله ابوعلی مونیعی‌قچلی، سمرقندی، ابریز و حقانی نیز به نام فرهاد اشاره کرده‌اند.

نظامی گنجوی در کتاب خسرو و شیرین از پنج گنج، داستان‌های خسرو و شیرین و فرهاد را شرح داده است: خسرو، شاهزاده زیبا و خردمند ایران، هنگام عبور از شاهپور، با دختری به نام شیرین آشنا و گرفتار عشق او گردید، ولی به علت مخالفت پادشاه و مقامات دربار با ازدواج آن دو، خسرو خشمگین و ناراحت به دنبال شیرین به عمان رفت. خسرو پس از درگذشت پدرش به ایران برگشته و به تخت و تاج رسید، ولی بهرام دشمن سیاسی او، حکومت وی را سرنگون کرد. خسرو ناچار به رم فرار کرد و سپس با دختر پادشاه رم

ازدواج کرد. خسرو با کمک نیروی رومیان تخت سلطنتی را کسب و دوباره با شیرین دیدار کرد. شیرین از این که خسرو با شاهدخت رم و دختر زیبای اصفهان ازدواج کرده بسیار خشمگین شد. خسرو برای قانع کردن شیرین، از فرهاد که مهارت‌های زیادی را از چین آموخته بود دعوت کرد کانالی برای انتقال شیر به اقامتگاه شیرین بسازد. زحمتکشی و شجاعت و مهارت عالی فرهاد مورد توجه شیرین واقع شد. فرهاد نیز شیرین را خیلی دوست داشت. این وضعیت خسرو را نگران و سعی کرد که آنها را از هم جدا کند، ولی تلاش‌هایش بی‌فایده بود و سرانجام از طریق پیرزنی حقه‌باز به جان فرهاد سوء قصد کرد. فرهاد در کتاب نظامی یک سرباز شجاع است که با دانش فراوان و مهارت عالی و توانایی بی‌نظیر در کندن کوه و کشیدن آب، عشق شیرین را جلب کرد ولی توسط خسرو پادشاه ظالم کشته شد.

پس از نظامی، امیر خسرو دهلوی خمسه را به زبان فارسی با موفقیت خلق و با افزودن موضوع ادبیات مردمی هند شرقی بر کتاب شیرین و خسرو خود، فرهاد را شاهزاده شاه ختن معرفی کرد.

قبل از نوایی دو اثر ادبی در مورد فرهاد به زبان‌های فارسی و ترکی در آسیای میانه خلق شده بود. یکی فرهادنامه الف اردبیلی و دیگری شیرین و فرهاد سلیم. فرهادنامه به دو بخش تقسیم شده بود: بخش اول در مورد داستان عشق فرهاد به دختر گلستان و بخش دوم در مورد داستان عشق فرهاد به شیرین است. این کتاب از نظر موضوع و سبک هنری به افسانه مردمی خیلی نزدیک است.

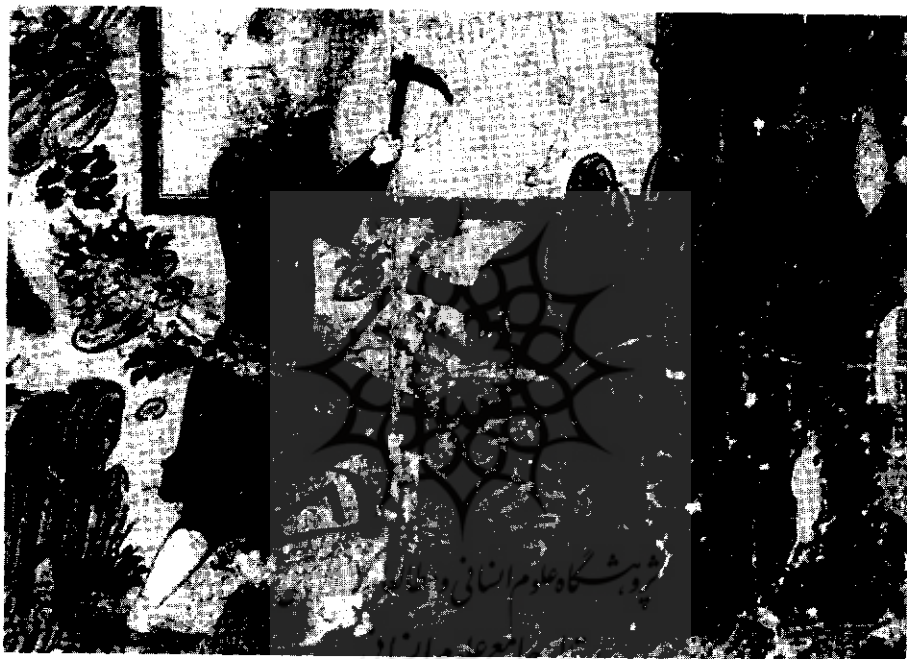
شایان ذکر است که فرهاد در کتاب‌های شاعران ایران همیشه شخص فرعی بوده است. هم نظامی و هم خسرو دهلوی بر این نظر بودند که خسرو پادشاه ایران و شیرین یک زوج خدادادند و فرهاد تنها به عنوان شخص فرعی در داستان ظاهر شده است، یعنی فرهاد هر چند در کتاب‌های شاعران ایران قهرمانی شجاع بوده، ولی همیشه به عنوان شخص سوم در کنار خسرو و شیرین ظاهر شده و همیشه با کوه بیستون ارتباط داشته و استاد کندن کوه و کشیدن آب بوده است. چهره فرهاد در کتاب‌های شاعران ایران نقش مهمی برای شکل‌گیری چهره فرهاد در ادبیات زبان ترکی ایفا کرده است.

چهره فرهاد در کتاب‌های نوایی و سایر شاعران ترک زبان

نوایی شاعر بزرگ ترک، کتاب فرهاد و شیرین از خمسه خود را به گونه‌ای خلق

کرد که در تمام آثار ادبی او از موفقیت عالی هنری برخوردار است. نفوذ آن کتاب خیلی وسیع بود و اثر برجسته نوایی محسوب می‌گردد. نوایی از طریق خلق این کتاب ایمان و باورهای خود را ابراز و چهره فرهاد را به نماینده و الگوی ایده‌آل مردم آسیای میانه تبدیل کرده است.

فرهاد در کتاب نوایی، برخلاف کتاب‌های شاعران کلاسیک فارسی، شخصیت اصلی است. نوایی محل تولد فرهاد را، ختن، کشور ایده‌آل خود تعیین کرده است، یعنی فرهاد از ایران و هند نبوده، بلکه در دربار ختن متولد شده است. فرهاد قبل از

گرفتاری در دام عشق، دانش فراوان و مهارت زیادی فراگرفت و برای رسیدن به هدف دیرینه و عشق صمیمانه، میهن خود را ترک کرد. نوایی روابط بین خسرو و شیرین و فرهاد را در کتاب اصلی فارسی مجدداً تنظیم کرده و نظر می‌دهد: خسرو در معرض تغییر حالت روحی قرار گرفت و عشقش به شیرین تزلزل‌ناپذیر نبود، پس شایستگی شوهری شیرین را نداشت و تنها فرهاد زحمتکش و شجاع لایق شوهری شیرین بود. در کتاب فرهاد و شیرین نوایی، داستان عشق بین فرهاد و شیرین داستان اصلی است و خسرو به شخصیت فرعی تبدیل شده است.

فرهاد در جوانی روزی صندوقی را در انبار پدر خود به طور تصادفی کشف و آن

را باز کرد. آینه‌ای را از آن بیرون آورد که یک دختر زیبا در آن دیده می‌شد و عاشق او گردید. آن دختر همان شیرین شاهدخت ارمنستان بود.

فرهاد برای عشق به راهی سخت و دشوار افتاد و مشکلات و موانع بی‌شماری را - که در کتاب اوستا توصیف شده - تحمل کرد. از سه گذرگاه خطرناک عبور کرد و سرانجام در یک غار سنگی واقع در یونان با سقراط دیدار کرد.

فرهاد در غار سقراط، فیلسوف بزرگ یونان، دانش فراوانی تحصیل کرد و روح خود را تصفیه نمود و عشقش به شیرین پاکیزه‌تر شد، سپس به ارمنستان رفت و به کارگران ارمنستان برای کندن کوه و کشیدن آب پیوست. آنها برای کشیدن آب به اقامتگاه شیرین کوه ارمنی را کردند و فرهاد اتفاقاً با شیرین مواجه شد و آن دو عشق مقدسی بین خود احساس کردند. در آثار شاعران کلاسیک فارسی قبل از نوایی، فرهاد برای ساختن کانال شیر برای شیرین، توسط خسرو پادشاه ایران دعوت شده بود، ولی فرهاد در کتاب نوایی برای کشیدن آب به کوه ارمنی کار می‌کرد که اقامتگاه شیرین نیز در آنجا واقع شده بود و فرهاد کوه ارمنی را می‌کند.

همه می‌دانند که آب برای زندگی توده‌های مردم آسیای میانه خیلی مهم است، از این جهت نوایی، آب را به عنوان شاهد عشق بین فرهاد و شیرین تلقی کرده که این کار تا اندازه‌ای واقعیت آن زمان را منعکس کرده است.

خسرو، پادشاه ایران، از عشق بین فرهاد و شیرین خشمگین شد و به ارمنستان لشکرکشی کرد. فرهاد برای دفاع از میهن شیرین، در نبرد شرکت کرد و نوایی سرنوشت فرهاد را به منافع میهن شیرین و مردم آن متصل کرده و عشق بین این دو را با موضوع بزرگ میهن لطافت بخشیده است. خسرو با زور به هدف نرسید و سرانجام به حيله، فرهاد را کشت. شیرین در کنار جنازه فرهاد حیات خود را با چاقو به پایان رساند. بدین جهت نوایی داستان عشق فرهاد و شیرین را تا سطح تراژدی ارتقا داده است.

در واقع قهرمان کتاب نوایی از حدود ملی، مذهبی، زمانی، کشوری و جغرافیایی تجاوز کرده و نور انسان دوستی را انعکاس داده است. فرهاد و شیرین نوایی تابع باورهای توده مردم آسیای میانه بود، به گونه‌ای که فرهاد اهل کشور ختن و شاهپور ایرانی و شیرین ارمنی و سقراط یونانی را برای رسیدن به هدف مشترک بشر کنار هم جمع کرد. نوایی همچنین ختن و یونان را به عنوان دو پنجره فرهنگی در مسیر جاده

ابریشم توصیف و بارها به هنرمندان آسیای میانه از جمله مانیمو بانی و اندیشمندان غربی از جمله سقراط اشاره کرده است. فرهاد در کتاب نوایی، قهرمان عصر رستاخیز فرهنگی آسیای میانه و انعکاس نیاز توده‌های مردم آن خطه به زندگی فرهنگی در آن برهه بوده است. هر چند چهره واقعی فرهاد از افسانه‌های مردمی و حقایق تاریخی نشأت گرفته، ولی روح فرهاد عصاره فرهنگ شرق و غرب در مسیر جاده ابریشم است. او شخصیت بزرگی است که چکیده فرهنگ‌های یونانی، فارسی، عربی، ارمنی و ترکی در وجود او جمع شده است.

نوایی چهره فرهاد را آنقدر خوب و عالی ترسیم کرد که بعد از او شاعران ترک زبان از جمله رامیثی، نویسنده کتاب فرهاد و شیرین، اسماعیل مهدی شاعر معروف ختن و نویسنده کتاب شاهزاده فرهاد و شاهدخت شیرین، عمر بک ایرکندی و ملاصدیق ایرکندی شاعر بزرگ سین جیانگ در اواخر قرن ۱۸ و اوایل قرن ۱۹ نویسنده کتاب فرهاد و شیرین به نظم و نثر، عبدالرحیم نظاری شاعر مشهور سین جیانگ و نویسنده کتاب فرهاد و شیرین، همگی در ارائه چهره فرهاد از داستان کتاب نوایی تقلید کردند. به علاوه، فرهاد و شیرین معروف در آسیای میانه و منطقه تالیمو و داستان‌ها، رمان‌ها و افسانه‌های مربوط به آن، همه براساس فرهاد و شیرین نوایی خلق شده‌اند. در آسیای میانه و سین جیانگ بسیاری از محل‌ها به نام فرهاد و شیرین خوانده می‌شوند، مانند: ناحیه فرهاد و شیرین، رودخانه شیرین، دهکده شیرین، زمین علفزار شیرین، کانال فرهاد و غیره. براساس این موارد می‌توان استنباط کرد که نفوذ کتاب فرهاد و شیرین نوایی در توده‌های مردم آسیای میانه و سین جیانگ خیلی عمیق و گسترده است.

پانویس‌ها:

۱. ارسالی از رایزنی فرهنگی ج.ا.ایران در پکن

۲. دانشیار دانشکده تمدن بشری - دانشگاه سین جیانگ چین

3. Aghachi
4. Sadr erkinonov
5. K. Trever
6. Diakonov
7. Ulamof